

تاریخ دریافت : ۹۳/۰۵/۱۱

تاریخ پذیرش : ۹۴/۰۲/۱۹

تأثیر بناهای آرامگاهی مذهبی در شکل‌گیری شهرهای ایران در دوره اسلامی نمونه موردی : نقش امامزاده علی‌الصالح(ع) در شکل‌گیری شهر صالح‌آباد (استان ایلام)

بنت‌الهدی نثاری*
ابراهیم مرادی**
بهزاد وثیق***
زینب صالحی****

چکیده

در دوره‌های مختلف بشری، عوامل متعددی در شکل‌گیری یا آبادی شهرها مؤثر بوده‌اند. از جمله می‌توان به کوه‌ها، رودها، بناها، راه‌ها، مذهب، آداب و رسوم اشاره کرد. دین به عنوان عنصری فرهنگی، منشأ ایجاد تغییر و تفاوت در سرزمین‌های مختلف است. دستورات دین اسلام به گونه‌ای است که در محیط شهری امکان تحقق بیشتری داشته و حکومت‌های اسلامی تأسیس یا توسعه شهر را برای قدرت‌نمایی، رسیدن به اهداف آرمانی، اجتماعی و سیاسی در برنامه خود داشته‌اند. در این دوره اولین نمونه تأثیر یک بنا به عنوان عامل دینی و مذهبی در آبادی شهر، به نام مسجد پیامبر(ص) در شهر مدینه است. بناهای مذهبی نقش مؤثری در شکل‌گیری یا توسعه بسیاری از شهرها در ایران و سایر مناطق تحت نفوذ اسلام داشته و در جنبه‌های گوناگون تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی در معماری نقش اساسی داشته‌اند که تمرکز و توجه بر این بناها می‌تواند باعث ایجاد یا گسترش شهر در این محدوده‌ها یا تبدیل آن به قطب گردشگری شده و در نهایت شاهد نمایش معماری شهر اسلامی بود.

استان ایلام هم‌مرز با کشور عراق و در مسیر مهاجرت و تبعید علویان، با توجه به مسیر کوهستانی و صعب‌العبور، حضور امامزادگان و یاران آنها را در بسیاری از شهرها و آبادی‌های خود تجربه کرده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر امامزاده علی‌الصالح(ع) به عنوان یک عنصر دینی و فرهنگی در شکل‌گیری شهر صالح‌آباد در استان ایلام صورت گرفته است. با مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی پیشینه حضور امامزاده در منطقه هجدان‌دشت و تهیه نقشه تکامل شهر توسط نگارندگان، از کلیت مطالب می‌توان به این جمع‌بندی رسید که امامزاده به عنوان یک بنای آرامگاهی مذهبی در دوره اسلامی، تنها عامل شکل‌گیری و رونق شهر در منطقه‌ای گرم و خشک و خالی از سکنه است که نام خود را از این امامزاده گرفته و به صالح‌آباد شهرت یافته است.

واژگان کلیدی

بناهای آرامگاهی مذهبی، شهر اسلامی، امامزاده علی‌الصالح(ع)، شهر صالح‌آباد، هویت کالبدی و بصری.

* کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی - علوم تحقیقات ایلام، نویسنده مسئول. ۰۹۳۷۱۶۱۸۹۲۵ . Bh.nesari@yahoo.com
** دکتری باستان‌شناسی، استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی ایلام. Moradi@ilam-iau.ac.ir
*** دکتری معماری، استادیار، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول. Vasiq@jsu.ac.ir
**** کارشناسی ارشد معماری. دانشگاه آزاد قزوین. Zeinab.salehi_arch@yahoo.com

مقدمه

آرامگاه، پس از مسجد، متداول‌ترین نوع بنای عمومی-مذهبی، در معماری اسلامی است. آرامگاه در نسج جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، کمتر شهری در این کشور است که سهمی از چنین بناهایی نداشته باشد (کیانی (الف)، ۱۳۸۶: ۵۸). این بناها در هر مکان، عاملی برای اسکان جمعیت، گسترش شهرنشینی و رونق بوده‌اند (هیلن‌براند، ۱۳۸۹: ۲۷۲). جغرافیای امروز استان ایلام، پذیرای بقعه‌های مبارکه بسیاری است. اکثر روستاها و مناطق استان که به نحوی امکان اسکان داشته‌اند، دارای بقاع متبرکه‌اند. وضعیت جغرافیایی استان، که نفوذپذیری کمتری نسبت به مناطق مرکزی ایران دارد و نیز اولین پهنه زیستی منطقه معروف به جبال، که در مسیر مهاجرت و تبعید علویان و فرزندان ائمه از فشارهای سیاسی خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس است، روحیه شیعی عمده ساکنین به همراه احساسات مذهبی مردم این نقطه از کشور، دلایل حضور و سکنی امامزادگان در این استان است (خیتال، ۱۳۹۰: ۲۶۷). با این پیش‌زمینه، امامزادگان بسیاری مانند صلاح‌الدین محمد، علی‌الصالح (ع) و ... در نقاط مختلف استان، مدفون و مورد توجه مردم هستند. نام‌گذاری روستاها و شهرها که به نحوی علاقمند انتساب به خاندان ائمه شیعی‌اند، نشان‌دهنده عمق این دل‌بستگی‌هاست. امامزاده‌ها، می‌توانند مشخصه یک آبادی باشند، نام شهر و روستاهای بسیاری نیز هستند. مشهد مقدس، مزار شریف، آستانه اشرفیه، و امامزاده هاشم (غروی، ۱۳۷۶: ۱۰) از این جمله‌اند. پدیدآمدن شهرها و سکونت‌گاه‌های استان ایلام، علاوه بر جنبه‌های زیستی-اقلیمی، وابستگی به حضور بقعه امامزادگان دارد. صالح‌آباد از توابع شهرستان مهران، از جمله شهرهایی است که بارزترین ویژگی آن نقش امامزاده علی‌الصالح (ع)، در پدید آمدن و رشد شهر است. قرارگیری این شهر در مسیر عتبات عالیات، بازگشایی مرز ایران و عراق در شهرستان مهران، وجود مزار شهدا و قبرستان، از دیگر عوامل مؤثر بر رونق جمعیت و توسعه کالبدی این شهر از جنبه مذهبی‌اند. در این مقاله تلاش شده با بررسی ارتباط شهر صالح‌آباد و موضوعیت امامزاده، به تأثیر حضور امامزاده بر شکل‌گیری این شهر پرداخته شود.

سؤالات تحقیق

۱. عامل مذهبی چگونه می‌تواند در تولید فرهنگ شهرنشینی مؤثر باشد؟
۲. امامزاده علی‌الصالح (ع) چگونه بر سازمان‌دهی و ساختار شهر صالح‌آباد مؤثر است؟

فرضیات تحقیق

۱. عامل مذهبی به علت ایجاد و تقویت حس تعلق به

مکان می‌تواند به عنوان عامل یکجانشینی و رشد فرهنگ شهرنشینی مطرح شود.

۲. ایجاد محدوده زیارتی و اقامتی، می‌تواند به عنوان مهم‌ترین عامل مؤثر بر سازمان‌دهی شهر صالح‌آباد مطرح شود.

روش تحقیق

در تحقیق حاضر با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی به بررسی نقش و تأثیر بناهای آرامگاهی مذهبی بر شکل‌گیری و توسعه شهرهای ایران در دوره اسلامی پرداخته و سپس با مطالعات کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی و تحلیل یافته‌های حاصل از آنها به بررسی سیر تاریخی رشد شهری صالح‌آباد و شناسایی لایه‌های تاریخی شهر و نقش امامزاده علی‌الصالح (ع) در این شکل‌گیری و رشد پرداخته شده و با توجه به عدم وجود سند مکتوب در مورد سیر تاریخی رشد شهر صالح‌آباد، این مقاله سیر تکامل را با نقشه نشان داده است.

پیشینه تحقیق

بناهای آرامگاهی و بقاع متبرکه، با گسترش قلمرو اسلام در ایران، از جمله پدیده‌هایی هستند که از جنبه‌های گوناگون تاریخی، هنری، مذهبی و اجتماعی در معماری اسلامی نقش اساسی داشته‌اند (خلج، ۱۳۸۲: ۵). بناهای آرامگاهی اعم از مقابر کوچک و بزرگ به تناسب شکل و عملکرد، به اسامی گوناگونی شناخته شده‌اند که به منظور گرامیداشت یاد و خاطره شخص متوفی، در محل دفن وی ایجاد می‌شد (نظری‌ارشد، ۱۳۸۴: ۳۲۴). با گسترش مذهب شیعه در قرون اولیه اسلامی، شهرها و روستاهای ایران تبدیل به مراکزی برای زندگی امامزادگان و پس از فوت یا شهادت آنها، مقبره‌هایشان به محلی برای زیارت مشتاقان تبدیل شد (حسینی و زراعت‌پیشه، ۱۳۹۲: ۲). در دو قرن نخستین اسلامی، محل دفن اصحاب پیامبر یا اهل بیت را با ایجاد علامتی مشخص کرده یا با ایجاد سایه‌بانی قبر را از باد و باران مصون می‌داشتند. بنابراین بعید نیست که نخستین آرامگاه‌ها به وسیله شیعیان و دوستداران پیامبر و اهل بیت به جهت حفظ خاطر درگذشتگان به خصوص ائمه اطهار و امامزادگان و بزرگداشت آنان بنا شده باشد (مومنی‌دهقی، ۱۳۹۲: ۴). از سده اول تا سده سوم هجری هیچ بنای آرامگاهی شیعه در ایران، که بتوان تاریخ معینی به آن نسبت داد باقی نمانده است. پس از شهادت امام رضا (ع)، ایشان را در مشهد به خاک سپردند. بدین ترتیب بزرگترین و مهم‌ترین زیارتگاه مذهبی شیعیان در ایران شکل گرفت. از سده چهارم هجری به بعد شاهد ظهور و گسترش بناهای آرامگاهی در نقاط مختلف هستیم که از دلایل این گسترش می‌توان به مهاجرت امامزادگان و سادات به ایران و شهادت یا فوت آنان در این

است که در صورت شناخت همه جانبه آنها، می‌توان راه‌کارهای توسعه و پیشرفت معنوی و مادی جامعه بشری را از یک سو و راه‌حل معضلات و مشکلات آن را از سوی دیگر، در تعالیم حیات‌بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد (بمانیان و دیگران، ۱۳۸۷: ۶۰). اسلام به عنوان دینی شهری مطرح شده (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۴) و شهر وسیله‌ای برای تحقق آرمان‌های اسلام در قالبی مادی است. بیشتر تعلیمات اسلام، به بهترین شکل در محیطی شهری نمود پیدا می‌کند (ستاری ساربانقلی، ۱۳۹۰: ۴۸). اهمیت شهر در اسلام تنها به منافع آن محدود نمی‌شود؛ بلکه وجود آن برای دولت اسلامی، به عنوان یک ضرورت تلقی می‌شود. در شهر، وظایف و آرمان‌های دولت اسلامی تبلور یافته و امکان تحقق فرامین و اجرای مقررات صادره از سوی دولت اسلامی مقامی خاص دارد و در تمامی دوران اسلامی - صرف نظر از مکان یا زمان - پرداختن به شهر، سازمان دادن به آن و یا پایه نهادن آن از مشغولیات ذهنی، آرمانی و قدرت‌نمایی دولت اسلامی در آغاز و دول اسلامی در روزگاران بعدی بوده است (حبیبی، ۱۳۸۷: ۵۰). تسلط حکومت بر اداره شهر ریشه در این تفکر اسلامی نسبت به شهر و سایر شرایط اجتماعی و سیاسی اسلامی دارد (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۶).

از جمله مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده شخصیت یک شهر عبارتند از: مؤلفه‌های طبیعی، مصنوع و انسانی، که این موارد هر کدام صفات و متغیرهای خاص خود را دارند (جدول ۱). مؤلفه‌های مصنوع مانند ابنیه و تک‌بناها در کنار مؤلفه‌های انسانی مانند مذهب، آنگاه که در موقعیت مناسبی از لحاظ مؤلفه‌های طبیعی قرار گیرند، در تقویت شخصیت شهری موثرترند. علاوه بر آن بافت کالبدی و ساختار مکانی-فضایی شهرها یکی از مهم‌ترین ابعاد هویتی آنها را شکل می‌دهد؛ زیرا شکل‌گیری بافت کالبدی شهری متأثر از اندیشه‌ها، باورها، فعالیت‌ها و سطح فرهنگ جامعه است که آن را در قالب مؤلفه‌های انسانی می‌توان دریافت. از این رو شناخت این بخش از شهرها می‌تواند به شناخت بیشتر سایر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز بینجامد. واقعیت آن است

جدول ۱. مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده شخصیت یک شهر.
مأخذ: نوفل و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۹.

مؤلفه	متغیر
طبیعی	کوه، رود، تپه، دشت
مصنوع	تک‌بناها، راه، محله، میدان، بلوک‌های شهری
انسانی	فرهنگ، زبان، مذهب، آداب و رسوم، سواد

کشور، همچنین شکل‌گیری دولت‌ها و حکومت‌های محلی اشاره کرد. سلسله‌ها و نهضت‌های شیعی برای زیارت مقابر آرامگاه‌های اعیان حضرت علی (ع) اهمیت زیادی قایل بودند. ساخت بنای آرامگاه بر مزار سادات و امامزادگان با آغاز حکومت شیعه مذهب علویان در طبرستان، آغاز شد، ولی فعالیت گسترده در زمینه ساخت بقعه بر روی مشاهد معتبر و مزار امامزادگان از به دوره حکومت آل‌بویه مربوط می‌شود (نظری‌ارشد، ۱۳۸۴: ۳۲۵ و ۳۲۶). در سرزمین‌های اسلامی اگر قبر متعلق به فردی مذهبی باشد، آرزوی بهره‌مندی از برکات وی، مردم را در کسب افتخار تدفین در جوار او به رقابت واداشت. در واقع مردم با نگرش احترام‌آمیزی تا به امروز آنها را زیارت می‌کنند. این فکر که قبر امامزاده یا شهید، منشأ تقدس و برکت الهی بوده، بازتاب وسیعی داشته است. مقبولیت فزاینده آیین زیارت قبور از سوی عامه مردم، به‌ویژه در روزهای جمعه و شب اعیاد بزرگ بود. از برخی جنبه‌ها زیارتگاه‌های بزرگ نظیر مشهد و قم با فرایند چنین توسعه‌ای که در بالا آمد، به‌طور طبیعی همخوانی دارند (غروی، ۱۳۷۶: ۱۰). در طول دوره اسلامی ایران، مجموعه بناهای آرامگاهی فاختری ساخته شده که گروه ویژه‌ای را در معماری تشکیل می‌دهند. هسته اولیه شکل‌گیری مجموعه‌های مزبور، مانند مجموعه حرم امام (رضاع) در مشهد، مجموعه مرقد حضرت معصومه (س) در قم و مجموعه شیخ صفی در اردبیل (کیانی (ب)، ۱۳۸۶: ۱۶۶) تدفین یک فرد شاخص مذهبی یا سیاسی بوده و سپس در همان زمان یا در طول زمان‌های بعدی بناهای جانبی دیگری مانند مسجد، مدرسه، خانقاه، کاروانسرا و ... به مقبره افزوده شده است (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۵) نکته قابل توجه در مورد این مجموعه‌ها بخصوص مجموعه‌های آرامگاهی مذهبی، تأثیر اساسی آنها بر روند شکل‌گیری و گسترش بسیاری از شهرهای ایران دوران اسلامی است؛ بدین معنا که در اغلب موارد مجموعه‌های مزبور هسته اولیه و مرکز ثقل تشکیل یک شهر شده‌اند (هیلن براند، ۱۳۸۹: ۲۶۴). اردبیل در اوج رونق خود نشانه عظمت سلسله صفوی بود، چند تن از شاهان آن سلسله در آنجا مدفون شده و به زیارت آن شتافته‌اند. زیارتگاه مشهد به تدریج یکی از مالکان بزرگ خراسان شد. قم قرن‌ها مرکز عمده علمی مذهبی شده، محل تربیت اصلی علمای ایران به شمار می‌رود (کیانی، ۱۳۸۷: ۶۱).

مبانی نظری تحقیق

دین و مذهب به مثابه یکی از عناصر فرهنگی و پدیده‌ای اجتماعی-فرهنگی، منشأ ایجاد تغییر، تفاوت و تباین در مکان‌های گوناگون بوده است (ستاری ساربانقلی، ۱۳۹۰: ۴۸). فرهنگ و تمدن اسلامی و عناصر تشکیل‌دهنده آن به‌گونه‌ای

کمتر نوشتاری دیده شده است.

تاریخچه شهرنشینی در منطقه ایلام و شهر صالح آباد

سرزمین ایلام امروزی از دیرباز مورد توجه اقوام مختلف قرار داشته است و به عنوان قسمتی از سرزمین تمدن عیلام باستان محسوب می‌شده است. در دوره مادها و هخامنشی‌ها بر سر شاهراه ارتباطی شوش به هگمتانه و در دوره پارت و ساسانی بر سر شاهراه ارتباطی شرق به غرب از تیسفون به فلات مرکزی و بالعکس قرار داشته است. در دوره ساسانی و با گسترش مناطق شهری در تمام ایران در این منطقه نیز شهرهایی شکل می‌گیرد. اغلب متون اسلامی از دو ایالت ماسبذان با مرکزیت سیروان یا شیروان و شهرهای تابعه آن مانند اریوجان، الرذ و ده بالا (ایلام فعلی) ایالت مهرجاننذق با مرکزیت صیمره یاد کرده‌اند (مرادی، ۱۳۸۰: ۱۲). شهرهای ماسبذان و مهرجاننذق تا قرن سوم و چهارم از رونق و آبادانی برخوردار بوده‌اند (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۳ و ۴۴). از این زمان به بعد بنا به دلایل مختلف از جمله وقوع زلزله (ایزدپناه، ۱۳۶۳: ۴۷۲)، درگیری بین حکومت‌های مرکزی ایران و خلافت عباسی و قدرت گرفتن حکومت‌های محلی مانند اتابکان و سپس والیان لرستان و در نهایت حمله مغول که باعث ویرانی بسیاری از شهرهای ایران شد، این منطقه نیز رونق و آبادانی گذشته خود را از دست داد. از این زمان به بعد مردم منطقه به خاطر دور ماندن از جنگ و خونریزی و عدم پرداخت مالیات، زندگی ایلی و عشایری را بر زندگی شهرنشینی ترجیح داده‌اند (مرادی، ۱۳۸۹: ۱۰۷ و ۱۰۸).

که بافت کالبدی امکان بازشناسی هویت شهری را به صورت بصری فراهم می‌کند و به همین دلیل از میان سایر ابعاد هویتی اهمیت بیشتری دارد (نوفل و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۹). مهم‌ترین ابعاد مورد توجه در بخش هویت کالبدی رابه‌طور خلاصه می‌توان در قالب جدول زیر بیان کرد (همان: ۶۰)؛ (جدول ۲). براساس این جدول می‌توان دریافت شهرهای دارای سابقه مذهبی مانند مشهدالرضا یا قم، به نحوی بیشترین حامل عناصر سازنده هویت کالبدی نیز هستند که این مطلب به غنای شهری این سکونت‌گاه‌ها می‌افزاید. درباره شکل تکوین عناصر شهری در شهر اسلامی نظریات مختلفی از سوی محققان آورده شده است. ویلیام مارش معتمد است اسلام مشخصاً دینی شهری است و طبق قوانین اسلام، زندگی شهری برای مسلمانان اجباری است. جورج مارش نیز به عنوان متفکر در زمینه شهر اسلامی چنین می‌پندارد: از آنجا که اسلام دینی شهری است، مسجد به عنوان مرکزی دینی-سیاسی و شکل دهنده شهر اسلامی در مرکز آن قرار می‌گیرد (فلاح، ۱۳۹۰: ۳۷)؛ (جدول ۳).

براساس مقایسه میان یافته‌های محققان فوق‌الذکر، می‌توان چنین جمع‌بندی کرد: عمده محققان، بر این نکته تأکید دارند که مؤلفه مذهبی در رشد شهرهای اسلامی عنصری مؤثر بوده و انتظام درونی آنها را شکل می‌بخشد. به عنوان نمونه، در شکل‌گیری شهرهای مشهد، قم و ... حضور مقبره امام یا هر عنصر مذهبی زیارتی توانسته است رشد آینده شهر را تبیین کند. اما تمرکز بر وزن دهی به عناصر مذهبی مانند مساجد، بقاع متبرکه و ... که هم‌پیوند با مؤلفه مذهب‌اند در

جدول ۲. عناصر سازنده هویت کالبدی شهر. مأخذ: نوفل و دیگران، ۱۳۸۸: ۶۰.

عناصر سازنده هویت کالبدی	تشریح دامنه نظری
شکل‌گیری شهر	سابقه سکونت‌گزینی و پیدایش شهر و سیر تحول آن در گذر زمان
ویژگی‌ها و ساختار کالبدی شهر	نقشه نظام آرایش، اندازه، تراکم و پراکندگی فضایی پدیده‌های شهری
مکان‌های باستانی و قدیمی	آرامگاه‌ها، آتشیگاه‌ها، امامزاده‌ها، مدارس، پل‌ها، گورستان‌ها، ساختمان‌ها، بناها
ویژگی‌های دسترسی	شبکه مواصلاتی و ارتباطی درون‌شهری و برون‌شهری
ویژگی‌های عملکردی عناصر و اجزاء سازنده بافت کالبدی شهر	شناسایی محلات قدیمی، محورهای گردشگری، فضاهای باز و عمومی شهر
نمایش معماری و ساختمانی شهر	نماهای شهری، شیوه‌های ساخت و ساز، مصالح، سبک معماری، مقیاس
خصوصیات تحرکی شهر	تأثیر عامل زمان در مظاهر بصری شهر، صدا و بو

جدول ۳. نظریه‌های مرتبط با شهر اسلامی و تأثیر مؤلفه مذهبی در رشد شهرهای اسلامی. مأخذ: نگارندگان.

صاحب‌نظران	نام نوشتار	یافته‌ها
Spahic Omer	CONCEPTUALIZING ISLAMIC ARCHITECTURE	باززنده‌سازی مفهوم اسلامی در شهرسازی اسلامی موضوعی پدیدارشناسانه، دینی و مدنی است.
محمود رضایی	ارزش‌های جاوید و جهان‌گستر شهرسازی اسلامی - بازنمودی از نگرش‌های فرا کالبدی و فرا زمانی شهر	پایداری با دادگستری، یگانگی با گونه‌گونی، پرمایگی با ناهمگونی، سازش‌پذیری با خردگرایی، از ارزشمندترین بن‌مایه‌های شهرسازی اسلامی هستند.
ویلیام مارشه	بر ساخت مفهوم شهر اسلامی	اسلام دینی شهری است.
محمد نقی زاده	طرح کلی برنامه جامع احیاء شهر اسلامی	یکی از لوازم بروز تمدن اسلامی، شهر اسلامی است.
حسین رحیمی	در جستجوی شهر اسلامی پایدار	شهر اسلامی پایدار بایستی بازتاب اندیشه‌های متعالی دین مبین اسلام در تمامی جوانب باشد.
عطایی همدانی و دیگران	بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه	مسجدالنبی از ابتدا مرکز شهر مدینه نبوده و در انتهای یکی از انشعابات بازار بود که به تدریج به مرکز شهر تبدیل شد.
محمد نقی زاده	جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی	مسجد به عنوان عامل هویتی شهر مسلمانان و به عنوان عنصر اصلی و غالب مرکز شهر یا محلات، مسجد مرکز تعاملات اجتماعی و فرهنگی و قضایی و اداری
جورج مارشه و گوستاو فن گرونه‌بام	بر ساخت مفهوم شهر اسلامی	مسجد به عنوان مرکزی دینی-سیاسی و شکل دهنده شهر اسلامی در مرکز شهر قرار می‌گیرد.

تصویر ۱. موقعیت امامزاده علی‌الصالح (ع) در شهر صالح‌آباد. مأخذ: www.google.earth.com:1392/12/1

ریشه اولین بنای امامزاده علی‌الصالح (ع)، به زمان هلاکوخان مغول می‌رسد (درخشنده، ۱۳۹۰ : ۱۷۹) یعنی قرن هفتم هجری و حاکمیت نظام کوچ‌نشینی در سرزمین ایلام، که می‌تواند عامل اصلی تشکیل نشدن شهر به واسطه وجود امامزاده تا زمان اسکان اجباری عشایر باشد. شهر صالح‌آباد در حدود ۴۰ کیلومتری جنوب غرب شهر ایلام در استان ایلام قرار دارد. در دهه ۳۰ دارای ۷۵۸ نفر جمعیت بوده و در سال ۱۳۴۳ از دهستان به بخش تبدیل شد و شهر صالح‌آباد امروزی مرکز آن و تابع شهرستان مهران است (طرح هادی شهر صالح‌آباد، ۱۳۸۵ : ۴۸). نام قدیم منطقه صالح‌آباد، هجدان‌دشت بوده است که بعدها به دلیل وجود امامزاده، به نام فعلی تغییر یافت (تصویر ۱).

در این منطقه تا مدت‌ها فقط بنای امامزاده وجود داشته و اطراف آن خالی از سکنه و تنها محل قشلاق عشایر بوده است (شماره ۱). سپس محدوده پشت امامزاده (شماره ۲) به عنوان قبرستان شکل می‌گیرد. در مرحله بعد حیاط امامزاده (شماره ۳) به وجود می‌آید که قسمتی از آن به قبرستان تبدیل می‌شود؛ در حال حاضر دیگر در آن خاک‌سپاری صورت نمی‌گیرد. بعدها باغی موسوم به "باغ امامزاده" (شماره ۴) شکل می‌گیرد که از ابتدا اطراف آن حصاربندی شده و استفاده عمومی نداشته است. این هم‌پیوندی میان باغ و مقبره امامزاده، محدوده را به مثابه یک باغ-مزار، می‌شناساند. در سال‌های بعد ساختمان آجری پاسگاه انتظامی (شماره ۵) احداث شده است؛ که دومین بنای شهر صالح‌آباد، بعد از امامزاده است. در مرحله‌ای دیگر، بنای خشتی بخشداری ساخته شد و تعدادی از عشایر مجبور به ساخت خانه در اطراف آن شدند که این مرحله آغاز ساختمان‌سازی مردم و شکل‌گیری شهر صالح‌آباد است (شماره ۶). چند سال پس از شکل‌گیری محدوده مسکونی اولیه، مجدداً عده‌ای از عشایر در محدوده شماره ۷ اسکان یافتند. در حال حاضر کاربری این محدوده، پارک و متعلق به امامزاده است که توسط اداره اوقاف از درآمد امامزاده خریداری شده است. راه ارتباطی با شهر مهران (از شرق) و شهر ایلام (از شمال) که جاده اصلی شهر است از وسط شهر صالح‌آباد می‌گذرد. در ابتدا خاکی و سنگلاخ بوده و تقریباً مسیر آن مشخص بوده که در سال‌های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴، آسفالت شده است (شماره ۸). پس از موارد ذکر شده، محدوده ۹، به ساخت منازل مسکونی اختصاص یافت و مدرسه ابتدایی در این محدوده احداث شد. قدمت محدوده مسکونی ۱۰ به سال‌های بعد از ساخت محدوده مسکونی ۹ می‌رسد، مدرسه راهنمایی و دبیرستان در این محدوده احداث شده است. با توجه به افزایش جمعیت و علاقه مردم استان به ویژه مردم

روند شکل‌گیری استخوان‌بندی شهری صالح‌آباد

شهر اسلامی را باید به دو مؤلفه کالبدی و فضایی تقسیم کرد که کالبد همان جسم شهر و فضا نیز روح شهر را شکل می‌دهد (طرح مطالعات فرهنگی شهر صالح‌آباد، ۱۳۹۰ : ۶۱). شهر صالح‌آباد فاقد کالبد یک شهر اسلامی بوده اما دارای فضای اسلامی و معنوی به واسطه وجود امامزاده علی‌الصالح (ع) است. اهمیت بررسی این شهر نیز در همین امر است که با توجه به معاصر بودن ساخت این شهر می‌توان، آن را به عنوان استمرار کارکرد حضور عنصر معنوی امامزاده در شکل‌گیری شهرهای جدید مورد بررسی قرار داد. به عبارتی حتی امروز نیز عنصر مذهبی قابلیت شکل‌دهی و تقویت عناصر و روندهای توسعه شهری را به همراه دارد. صالح‌آباد به لحاظ واقع‌شدن بقعه متبرکه، از نظر توان مذهبی از موقعیت خوبی برخوردار است. به عبارت دیگر وجود امامزاده، قوی‌ترین پتانسیل تشکیل این شهر است (طرح هادی شهر صالح‌آباد، ۱۳۸۵ : ۴۸). در ادامه به معرفی تاریخچه معماری بنای امامزاده علی‌الصالح (ع) پرداخته و عناصر شکل‌دهنده شهری آن بیان می‌شود. امامزاده علی‌الصالح (ع) در ضلع جنوب غربی شهر صالح‌آباد واقع است (طرح هادی شهر صالح‌آباد، ۱۳۸۵ : ۴۹). طبق سنگ‌نوشته‌ای که در دیوارهای بنای قدیمی امامزاده قرار داشته، بنای مذکور در سال ۱۲۶۵ ه.ش و در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار ساخته شده است و دارای زیر بنایی در حدود ۲۴۰ متر مربع، با دو گلدسته و یک گنبد بوده است (مرادی، ۱۳۸۰ : ۳۱۸ و ۳۱۹) (تصویر ۲). متن سنگ‌نوشته نشان می‌دهد که معماری بنای امامزاده متعلق به عصر صفویه است و در دوره قاجار تجدید بنا شده است. بنای فعلی امامزاده در سال ۱۳۶۲ ه.ش به یک هزار مترمربع گسترش یافته است. ساختمان امامزاده دارای ۹ شبستان، یک گنبد و ۲ مناره است. مصالح به کار رفته در نما، آجر و کاشی و دارای تزیینات مقرنس‌کاری است (درخشنده ۱۳۹۰ : ۱۷۹)؛ (تصویر ۳).

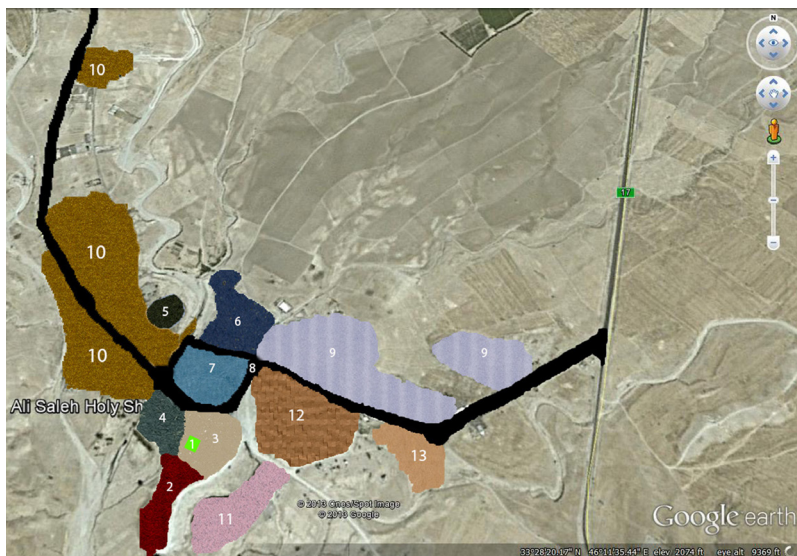
تصویر ۳. امامزاده علی‌الصالح (ع)، بنای فعلی. مأخذ : نگارندگان.

تصویر ۲. عکس قدیم امامزاده علی‌الصالح (ع). مأخذ : آرشیو بنت الهدی نثاری.

فرهنگی در شهر صالح آباد، منجر به احداث کتابخانه و محدوده فضای سبز اطراف آن در سال ۱۳۷۲ شد (محدوده ۱۳). با توجه به مطالب فوق، رشد شهری صالح آباد، از زمان پیدایش تا به امروز، نشان دهنده نوعی انتظام مذهبی بر مبنای الگوهای توپوگرافیک و اقتصادی است. در تصویر ۴ به اجمال روند رشد نشان داده شده است. با توجه به آن مشاهده می شود هسته اصلی شهر، بنای امامزاده است و تمامی احداثها، محورها و لکه های شهری حول این محدوده شکل و توسعه یافته است.

شهر ایلام برای دفن در جوار امامزاده، افراد اقدام به خریداری قبر کردند. این محدوده قبلاً متعلق به ساکنان اولیه شهر صالح آباد بوده است. در نتیجه محدوده ۱۱ با کاربری قبرستان ایجاد شد که این قبرستان به دو بخش تقسیم شده است. قسمتی از آن جهت دفن شهدا و قسمتی جهت استفاده عموم اختصاص یافته است (محدوده ۱۲). با توجه به افزایش جمعیت شهر در دوران پس از جنگ و بازسازی های صورت گرفته در استان ایلام، نیاز به یک مکان

تصویر ۴. ترتیب پیدایش قسمت های مختلف شهر صالح آباد تا کنون - ۱- امامزاده علی الصالح (ع) - ۲- قبرستان - ۳- حیاط امامزاده - ۴- باغ امامزاده - ۵- پاسگاه - ۶- ساختمان بخشداری و محدوده اولین ساختمان های مسکونی ساخته شده در شهر - ۷- محدوده مسکونی - ۸- جاده اصلی شهر صالح آباد - ۹- محدوده مسکونی و آموزشی - ۱۰- محدوده مسکونی و آموزشی - ۱۱- قبرستان - ۱۲- قبرستان - ۱۳- کتابخانه. مأخذ: نگارندگان.

نتیجه گیری

بررسی سیر تکاملی شهر صالح آباد و پیشینه حضور امامزاده علی الصالح (ع) در این منطقه نشان می دهد که امامزاده از دو جهت در شکل گیری شهر صالح آباد مؤثر بوده، یکی از نظر حضور و سکونت مردم در این منطقه به علت اعتقادات مذهبی و دوم از نظر جلب مشارکت و سرمایه گذاری دولت برای ایجاد شهر. با توجه به مرزی بودن صالح آباد، این شهر از نظر امنیتی و سیاسی یک قدرت برای دولت محسوب می شود (نمودار ۱).

نمودار ۱. روند شکل گیری شهر صالح آباد. مأخذ: نگارندگان.

به لحاظ شهرسازی، می توان به حضور چشمگیر امامزاده در جغرافیای شهری توجه کرد. طراحان اولیه شهری در مکان یابی عناصر و تسهیلات شهری به این مهم دقت داشته و با اینکه امامزاده در میانه و مرکز رشد قرار نداشته، جهت های رشد از موقعیت آن تبعیت کرده است. به طوری که امامزاده به لحاظ توپوگرافی در سطحی بالاتر از تمام محدوده شهر قرار داشته و از فواصل دور به عنوان نماد شهری خودنمایی می کند. شبکه مواصلاتی درون شهری و برون شهری براساس دسترسی مناسب به امامزاده شکل گرفته، فضاهای باز و عمومی بر گرد امامزاده شکل یافته و در مراسم و اعیاد مذهبی در استان رجوع به این محل

در سطح گسترده صورت می‌گیرد اما با توجه به جدا بودن مؤلفه فضایی از کالبدی، شهر صالح‌آباد دارای روح و فضایی مذهبی به واسطه وجود امامزاده و فاقد کالبد یک شهر اسلامی است. جدول ۴ به اختصار عناصر سازنده مذهبی در هویت کالبدی شهر صالح‌آباد را نشان می‌دهد.

جدول ۴. بازشناسی عناصر سازنده مذهبی در هویت کالبدی شهر صالح‌آباد. مأخذ: نگارندگان.

عناصر سازنده هویت کالبدی شهر صالح‌آباد	تشریح دامنه نظری
شکل‌گیری شهر	سکونت‌گزینی براساس مزار امامزاده
ویژگی‌ها و ساختار کالبدی شهر	نقشه تراکم و پراکندگی فضایی شهر براساس دوری و نزدیکی به مزار
مکان‌های باستانی و قدیمی	آرامگاه امامزاده قدیمی‌ترین عنصر و نماد شهری است.
ویژگی‌های دسترسی	شبکه مواصلاتی و ارتباطی درون‌شهری و برون‌شهری بر اساس دسترسی مناسب به امامزاده وجود دارد.
ویژگی‌های عملکردی عناصر سازنده بافت کالبدی شهر	فضاهای باز و عمومی شهر در اطراف امامزاده شکل گرفته‌اند.
نمایش معماری و ساختمانی شهر	سبک معماری اسلامی در شهر دیده نمی‌شود.
خصوصیات تحرکی شهر	در مراسم‌های مذهبی، اعیاد و ایام تعطیل و فراغت ساکنین و سایر مردم بیشترین تحرکات در اطراف امامزاده است.

فهرست منابع

- ایزدپناه، حمید. ۱۳۶۳. آثار باستانی و تاریخی لرستان. جلد دوم، چاپ دوم. تهران: آگاه.
- بمانیان، محمدرضا و دیگران. ۱۳۸۷. رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان). مدیریت شهری، (۲۱): ۷۱-۵۹.
- پوراحمد، احمد و موسوی، سیروس. ۱۳۸۹. ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۲): ۱۱-۱.
- حبیبی، محسن. ۱۳۸۷. از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر. تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی، سیدهاشم. ۱۳۸۸. شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی: بنا بر آرای ابوسعید ابوالخیر، هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، (۳۸): ۲۴-۱۵.
- حسینی، سارا و زراعت‌پیشه، محسن. ۱۳۹۲. راهکارهای رسیدن به گردشگری پایدار مذهبی در ایران، ۱۳۹۲/۱۲/۲۲، همایش ملی معماری-فرهنگ و مدیریت شهری، کرج.
- حمیدی، ملیحه و دیگران. ۱۳۷۶. استخوان‌بندی شهر تهران. تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.
- خبیتال، جعفر. ۱۳۹۰. تحولات تاریخی منطقه ایلام و پشتکوه (قوم‌شناسی). ایلام: زاگرو.
- خلیج، رضا. ۱۳۸۲. پژوهشی در معماری آرامگاه‌های مذهبی شهر قزوین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران: دانشکده باستان‌شناسی.
- خدایی، زهرا و تقوایی، علی‌اکبر. ۱۳۹۰. شخصیت‌شناسی شهر اسلامی؛ با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۴): ۱۳۳-۱۰۳.
- درخشنده، سید محمد. ۱۳۹۰. ایل من ایلام. ایلام: زانا.
- رضایی، محمود. ۱۳۹۲. ارزش‌های جاوید و جهان‌گستر شهرسازی اسلامی-بازنمودی از نگرش‌های فراکالبدی و فرازمانی شهر. پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، (۸۵): ۱۶۰-۱۶۹.
- رحیمی، حسین. ۱۳۸۶. در جستجوی شهر اسلامی پایدار. پیک نور، (۱۸): ۹۸-۹۰.
- ستاری ساربانقلی، حسن. ۱۳۹۰. سطح‌بندی شهر در کلام پیامبر اسلام(ص). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۳): ۵۵-۴۷.
- دفتر فنی استانداری ایلام. ۱۳۸۵. طرح هادی شهر صالح‌آباد. ایلام: آرشیو راه و شهرسازی استان ایلام.
- عطایی همدانی، محمدرضا و دیگران. ۱۳۹۰. بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه (مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی)، باغ نظر، (۱۶): ۱۶-۳.
- غروی، مهدی. ۱۳۷۶. آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فلاحت، سمیه. ۱۳۹۰. بساخت مفهوم شهر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۳): ۴۴-۳۵.
- کیانی (الف)، محمد یوسف. ۱۳۸۶. معماری ایران دوره اسلامی. چاپ پنجم. تهران: سمت.
- کیانی (ب)، محمد یوسف. ۱۳۸۶. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. چاپ نهم. تهران: سمت.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۸۷. معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سمت.
- اداره راه و شهرسازی ایلام. ۱۳۹۰. طرح مطالعات فرهنگی شهر صالح‌آباد. مهندسیین مشاور نقش‌کوثر. ایلام: آرشیو راه و شهرسازی استان ایلام.
- مؤمنی دهقی، کورش. ۱۳۹۲. بررسی رابطه فرهنگ با معماری آرامگاهی و تأثیر آن در طرح آرامگاه بوعلی سینا همدان، ۱۳۹۲/۱۲/۲۲، همایش ملی معماری-فرهنگ و مدیریت شهری، کرج.
- نظری ارشد، رضا. ۱۳۸۴. بناهای آرامگاهی همدان در دوره اسلامی. فصلنامه اثر، (۳۸ و ۳۹): ۳۴۵-۳۲۴.
- نوفل، سید علیرضا و دیگران. ۱۳۸۸. بررسی و ارزیابی شاخص‌های مؤثر در هویت شهری (نمونه موردی: محله جلفا در شهر اصفهان). آرمانشهر، (۳): ۶۹-۵۷.
- نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۸. طرح کلی برنامه جامع احیاء شهر اسلامی، کتاب ماه هنر، (۱۳۶): ۱۳-۴.
- نقی‌زاده، محمد. ۱۳۹۲. جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی. کتاب ماه هنر، (۱۷۹): ۴۰-۲۰.
- هیلن براند، رابرت. ۱۳۸۹. معماری اسلامی. ت: آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. تهران: روزنه.
- مرادی، ابراهیم. ۱۳۸۰. بقاع متبرکه ایلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران: دانشکده باستان‌شناسی.
- مرادی، ابراهیم. ۱۳۸۹. بررسی و تحلیل شهرها و آبادی‌های ناشناخته شهرستان آبدانان در قرون اولیه اسلامی. فقه و تاریخ تمدن، (۲۳): ۱۱۴-۸۴.
- یعقوبی، احمد ابن یعقوب. ۱۳۵۶. البلدان. ت: ایتی، محمدابراهیم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References list

- www.google earth.com. (2014). Accessed at 2014/05/02 published at 2014/02/19.